

Stellig maar onzeker

Augustinus' benadering van God

Paul van Geest

DAMON

Inhoudsopgave

1.	Voorwoord	9
2.	Afkortingen	12
3.	Inleiding	15
3.1.	Preambule: religieuze dubbelzinnigheid	15
3.2.	Augustinus: 'de dogmaticus der christelijke kerk'	17
3.3.	Augustinus op het snijvlak van spreken en zwijgen	21
4.	Bevestigend of ontkenkend spreken over God? Augustinus' achtergrond en context	34
4.1.	De antropomorfe volkscultuur	34
4.2.	De bijbelse en (neo-)platoonse denktrant	37
4.3.	Verdere ontwikkelingen: de <i>katafase</i> , <i>apofase</i> en de negatieve theologie	44
5.	Erkenning van het niet-weten en weerzin tegen antropomorfismen: <i>De ordine</i> (386) en <i>De Genesi aduersus Manicheos</i> (389)	51
5.1.	De doorbraak van een aantal inzichten	51
5.2.	De afschuw van Gods uittekening in menselijke vormen	58
5.3.	De doorwerking in Augustinus' schriftuitleg	65
6.	Naar een verdiepte bewustwording van Gods onkenbaarheid. <i>De diuersis quaestionibus ad Simplicianum</i> (396)	68
6.1.	Theologie of mystagogie?	68
6.2.	'Een mysterieuze rechtvaardigheid, ontoegankelijk voor de menselijke maat'	73
6.3.	Het onontgonnen tweede boek	80

7.	Vertrouwdheid en onmacht: de <i>Confessiones</i>	89
7.1.	Een frappante toonzetting	89
7.2.	Het 'onalledaagse licht'	91
7.3.	Ondervinding en geloof in het tiende boek	96
8.	Evoceren en confronteren: <i>In epistolam Johannis ad Parthos</i> (407)	105
8.1.	De donatistische controverse en de gewaarwording van Gods onkenbaarheid	105
8.2.	Het geheim van de liefde en de liefde als kenmoment	107
8.3.	Ontkenning en liefde als sleutelmomenten in de hermeneutiek	113
9.	God lichamenlijk zien? Brieven aan Italica, Paulina en Fortunatianus (408-414)	115
9.1.	De opmaat: Augustinus' brief aan Italica (<i>epistula</i> 92)	115
9.2.	Paulina's vragen: <i>de videndo deo liber</i> (<i>epistula</i> 147)	118
9.3.	Een onthutste poging tot verheldering: <i>epistula</i> 148	129
9.4.	Naar een 'negatieve antropologie'	134
10.	Gods onvoorstelbaarheid als bron van zorg: enige preken (410-415)	136
10.1.	De kracht van de getuige	136
10.2.	Een apofatische preek over de Drie-eenheid: <i>sermo</i> 52	138
10.3.	De benauwdheid van Salomo's tempel: de <i>sermones</i> 23, 53 en 277	143
11.	Ontkenning in bevestiging: <i>De Trinitate</i> (400-427)	153
11.1.	Een apofatische teneur	153
11.2.	Grenzen aan de twijfel, twijfelen aan de grens	156
11.3.	Stellig maar onzeker: de gelijkendheid (<i>similitudo</i>) als bron van hoop	165
11.4.	Gelijkvormigheid	169

12. Onzekerheid over de grenzen van de orthodoxie? <i>Sermo 117 (Contra Arianos)</i>	177
12.1. Heterodoxie en orthodoxie	177
12.2. Het voordeel van de zwijgzaamheid	180
12.3. Gods onbevattelijkheid als leidraad voor gezagvol spreken	189
13. Overtuigd van de predestinatie en toch onzeker over God?	193
13.1. Terughoudendheid over Gods aanwezigheid	193
13.2. Onzeker en stellig	197
14. God benaderen: een evaluatie	206
14.1. Orde en onzekerheid	206
14.2. God benaderen	208
15. Verantwoording	224
16. Literatuur	225
17. Register van Augustinus' werken	242
18. Register van zaken en personen	247

1. Voorwoord

In zijn hymne *Magne pater Augustine* tekende de benedictijner abt Rupert van Deutz († 1129/30) op dat de ‘grote vader Augustinus’ van de woorden van Christus zoet brood wist te maken en van de psalmen levensdrank.¹ Zo drukte hij de heersende gedachte uit dat kerkvaders in de lijn van de profeten en apostelen steeds dieper tot de kern van de oorspronkelijke openbaring doordrongen. Met deze beeldspraak verwoordde Rupert onbewust de spanning tussen enerzijds de verwachting die interpretatoren van Augustinus hadden en anderzijds diens eigen kanttekeningen bij zijn spreken over God. Voor Augustinus staat vaste kost immers gelijk aan een volledig inzicht in de geloofsmysterieën. Maar de mensheid op aarde is voor hem zoals voor Paulus een kindje dat aan het begin van zijn ontwikkeling uitsluitend melk kan verdragen (1 Kor. 3: 2; cf. *sermo* 117). Door het menselijk spreken en denken over God als vloeibaar voedsel voor de allerkleinsten te kenschetsen, geeft Augustinus dus voortdurend de ontoereikendheid hiervan aan. Eeuwenlang wilden de interpretatoren echter zijn werk als vaste kost begrijpen, waarin een trefzeker, helder en volwaardig beeld van God wordt aangedragen.

Nu is in de huidige westerse samenleving een herleving voor de interesse in religie geconstateerd. Er werd vastgesteld dat deze samenleving steeds pluriformer was geworden en de groeiende interesse dus gepaard ging met de bewustwording dat het goddelijke op vele verschillende manieren ter sprake kon worden gebracht. Zo werd ook de opgang van die filosofieën en religieuze stromingen verklaard, waarin benadrukt werd dat alle godsbeelden die in een

1 ‘Quae obscura prius erant\ nobis plana faciens\ tu de verbis Salvatoris\ dulcem panem conficis,\ et propinas potum vitae\ de psalmodum nectare’, in: G. Dreves, Cl. Blume (ed.), *Analecta hymnica medii aevi* (Leipzig 1886-1912), tom. 52, 111; Cl. Blume, *Die Hymnen des Thesaurus Hymnologicus*. tom. 2: *Die Hymnen des 12. bis 16. Jahrhunderts* (Leipzig 1909), 110-113.

3. Inleiding

3.1. Preambule: religieuze dubbelzinnigheid

Wat joden, christenen en moslims tot op de dag van vandaag bindt, is het besef dat God onkenbaar is en zijn werkzaamheid ondoorgrondelijk. In de joodse traditie wordt de naam JHWH daarom niet uitgesproken en moslims belijden dat Allah is beschreven in 99 namen die niet door mensen zijn bedacht. De honderdste naam – de naam van de stilte – kan zelfs door niemand worden uitgesproken. In zowel Schrift als Koran wordt benadrukt dat Mozes Gods gelaat niet kan zien, zelfs niet als hij hierom vraagt. Johannes de Evangelist schreef in het begin van zijn evangelie dat niemand God ooit heeft gezien. En Paulus trachtte Timotheus ervan te overtuigen dat God een ontoegankelijk licht is.²

Voor de drie abrahamitische godsdiensten is het spreken over God dus een spreken aan een menselijke grens. De taal is immers van deze wereld; God is dit niet helemaal en helemaal niet tegelijk. Een al te concrete weergave van God in beeld, woord of zelfs in gedachte is dus voor de jood, de christen en de moslim in principe ongepast.

Gods onkenbaarheid en onuitsprekelijkheid zijn echter ook weer geen reden om Gods geheim zó geheim te laten dat niemand weet dat er sprake is van een geheim. Het geloof van de jood, de christen en de moslim is immers eveneens gebaseerd op woorden over Gods openbaring in de geschiedenis, opgetekend in Schrift en Koran. Op grond daarvan nemen zij aan dat God zich bij de berg Horeb aan Mozes in een brandend braambos liet kennen als degene die de ellende van zijn volk heeft gezien en zijn mensen naar de bevrijding wilde leiden (Ex. 3: 1-22). Tegelijk wordt echter ook weer onderkend dat Mozes op de berg Sinaï ook werd voorgehouden dat het niet is toegestaan beelden van God te vervaardigen (Ex. 20: 4).

2 Soera 112 ; Ex. 3: 13-14; Ex. 33: 18-23; Joh. 1: 18; 1 Tim. 6: 16; Joh. 1: 18.

Er is wel opgemerkt dat in Mozes' ontmoetingen met God de ontwikkeling van de religie in Israël is weerspiegeld. Tot aan het einde van de neolitische evolutie rond 4000 vóór Christus vielen in de heidense religies van het Midden-Oosten de goden samen met hun antropomorfistische weergave ten dienste van de cultus. Het goddelijke werd vereenzelvigd met de uitdrukkingvorm die eraan gegeven werd, vaak een menselijke gedaante. Maar allengs raakte deze beleving van God in het oude Israël ingebed in de overtuigingen die de nomadische volkeren waren toegedaan. Deze geloofden dat God verborgen was: onkenbaar, want absoluut transcendent. De geschiedenis van Mozes werd ook wel gezien als uitvergroting van het spanningsveld waarin iedere gelovige zich bevindt. Enerzijds nemen gelovigen immers aan dat Gods openbaring in de geschiedenis in woorden wordt aangereikt. Anderzijds weten zij dat de mentale en materiële beelden waarin dit gebeurt ook weer ontkend moeten worden omdat niets of niemand zo onkenbaar is als God. Ook al openbaart God zich in de geschiedenis, God valt er niet mee samen.

De bewustwording van dit laatste heeft in de geschiedenis van het Jodendom, het Christendom en de Islam heilzaam gewerkt. Teveel nadruk op het verbod God te verbeelden, leidde in de loop der geschiedenis immers tot fanatiek geuite intolerantie jegens de religieuze expressies die als al te concreet werden ervaren. Een te grote stelligheid in het spreken over God leidde weer tot valse zekerheden en waanideeën. Deze vormden vaak eveneens de opmaat tot een verregaande intolerantie ten opzichte van 'andersdenkenden'.³ Een al te concrete verwoording of al te plastische verbeelding van God is dus wezensvreemd aan de drie abrahamitische godsdiensten. De gelovigen brengen zichzelf in balans door het midden te houden tussen spreken over en zwijgen vóór het mysterie van God.

3 Cf. K. Wagtenonk, 'Images in Islam. Discussion of a Paradox', in: D. van der Plas (ed.), *Effigies Dei. Essays on the History of Religions* (Leiden 1987), 112-129, inz. 112-114; F. Boespflug, 'Apophatisme théologique et abstinence figurative. Sur l'«irreprésentabilité» de Dieu (le Père)', in: *Revue des sciences religieuses* 72(1998), 446-468, inz. 450-454; W. van Asselt, P. van Geest, D. Müller, Th. Saleminck (eds), 'Iconoclasm and Iconoclasm. Introduction', in: *Iconoclasm and Iconoclasm. Struggle for Religious Identity* (Leiden-Boston, 2007), ter perse (*Jewish and Christian Perspective Series 13*).

3.2. Augustinus: 'de dogmaticus der christelijke kerk'

Nu is Augustinus' wijze van spreken over God bij herhaling betreurd. Het zou te positief inhoudelijk en te begrenzend zijn; het mysterie van God werd door de kerkvader te weinig intact gelaten.

De receptie van Augustinus' werk lijkt inderdaad uit te wijzen dat in deze gedachte een grote kern van waarheid zit. Vooral Augustinus' bevestigende uitspraken over Gods wezen en werkzaamheid gingen het 'stamkapitaal' (O. Noordmans) uitmaken van de christelijke theologie en spiritualiteit. Zijn opvattingen over Gods voorkennis en voorbeschikking; over de val van Adam en Eva en de catastrofale nasleep voor hun nageslacht in de vorm van de erfzonde, lijden, individuele zondigheid en dood; zijn beleving van Christus als enige middelaar tussen God en mens en zijn overtuiging dat uiteindelijk slechts Gods genade de mens tot vervolmaking kan brengen: alle hebben hun stempel op de theologie en soms indirect zelfs op de geschiedenis gedrukt. Eeuwenlang lijkt de christenheid zekerheden te hebben ontleend aan de gedachten die Augustinus zich had gevormd over God. De stelligheid waarmee hij in zijn theologisch-polemische geschriften onorthodoxe ideeën bestreed, droeg in hoge mate bij aan de gedachte dat Augustinus alles zeker wist.

Nu dient wel te worden opgemerkt dat Augustinus' ideeën al tijdens zijn leven op tegenstand stuitten. Zo bleken de monniken van Hadrumetum rond 418 nogal geërgerd te zijn door Augustinus' mededeling aan de priester Sixtus dat hun inspanningen om een heilig leven te leiden niet van belang waren voor de uiteindelijke verlossing.⁴ Augustinus had dit geschreven omdat hij vóór alles het besef van Gods vrijheid en de menselijke afhankelijkheid wilde waarborgen.⁵ Vanwege alle kritiek zag hij zich vervolgens dus genoodzaakt in zijn *De gratia et libero arbitrio* ('Over de genade en vrije wil') aan te geven dat Gods vrijheid en genade enerzijds en de menselijke vrije wil anderzijds niet met elkaar in tegenspraak zijn. In deze geest trachtte hij in *De correptione et gratia* ('Over de verbetering en de genade') rond 428 te verduidelijken dat correctiemechanismen

4 Cf. *ep.* 194.

5 Cf. D. Ogliari, *Gratia et certamen. The Relationship between Grace and Free Will in the Discussion of Augustine with the So-Called Semipelagians* (Leuven 2003), 28-41, 155 (*Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium* 169).